

A GRASSALKOVICHOK MINT MŰVÉSZETPÁRTOLÓK.*

... Ennek a templomnak kriptájában, ahova másfél évszázad óta jámbor zarándokok ezrei járnak a csodatévő Máriához, a XVIII. századi magyar élet egyik legjellegzetesebb alakja alussza örök álmát. A bécsi akadémia mesterének, Johann Georg Dorfmeisternek vésője alól kikerült márványsíremlék alatt Mária Terézia fényes udvarának kitüntetett kegyence nyugszik, a m. kir. udvari kamara egykori elnöke: Grassalkovich Antal gróf, vele együtt istenfélő neje, Klobusiczky Terézia, akinek e kolostor és templom megalapítását köszönheti; s a mellettük fekvő érekeporsókban pihennek fia és unokája, II. és III. Antal hercegek. Csak három nemzedék; a tékozló unokában kihalt egy család, amely a semmiből kilépve, alig néhány évtized alatt szinte mérhetetlen vagyonok urává lett s egyszerű köznemesi sorból a legmagasabb udvari méltóságokra emelkedett. Minden érdem, minden munka és történeti jelentőség az ősé, akinek pályafutásánál merészebbet, tüneményesebbet keveset ismer a magyar történelem. Az utódoknak komoly tartalom nélküli élet, nyomtalanul elenyésző nagyúri fényűzés s a roppant vagyon eltékozlása jutott osztályrészül. Az első Grassalkovich Antal gróf még az 1740-es években megszerzi Gödöllőt és környékét le majdnem Pestig, övé a hatvani, bajai, debrői, kompolti és ivánkai uradalom; unokája, III. Antal herceg, alig három emberöltő mulva, 1827-ben csődbe került.

A jövő történelmi kutatás feladata, hogy megrajzolja az első Grassalkovich Antal kivételes alakját, élénk állítsa az embert, a vagyongyűjtőt, az államférfiút a nagy — udvaroncot s a művészeteknek különösen bőkezű pártfogóját. A mai előadás ez utóbbit szeretné önökkel megismertetni egy futólag odavetett, vázlatos képben, amennyire ez a rendelkezésre álló gyér és alig megbízható irodalmi adatok s a magunk kezdetek kezdetén álló kutatásai alapján egyelőre lehetséges. Végleges eredmények, XVIII. századi építészetünk történetére nézve művészettörténetileg is jelentős új megállapítások ma még nem adhatók; az előadás ebbeli fogyatékoságaiért szíves elnézésüket kérem.

A XVIII. század középső szakasza, Mária Terézia uralkodásának négy évtizede, nagyarányú építkezések tanuja s a nagy mecénások kora hazánkban. Míg a megelőző évszázad szerényebb keretek közt folyó építkezéseiben a szerzetesrendek, főként a jezsuiták vitték a főszerepet, most az udvari élet fényéhez szokott főurak s a külföldön iskolázott nagyműveltségű főpapok veszik át a vezetést. Ők közvetítik hozzánk a barokk-rocokó művészet gazdag pompakifejtését, amely a szomszédos császárvárosban

* Előadás; elmondott a máriabesnyői templom oratoriumában az Országos Magyar Régészeti Társulat június 18-i kirándulásán.

nagy mesterek és nagy mecénások szerencsés összetalálkozásából a fejlődésnek kivételesen magas fokára emelkedett. Ők foglalkoztatják mind nagyobb arányokban a külföldről behívott művészeket, akiknek legnagyobb része éppen a bécsi akadémiából került ki. A magyar művészet e korban monumentális feladatok megoldásáig nem nőtt fel; az idegen mesterek révén XVIII. századi művészetünk szervesen illeszkedik bele az egyetemes osztrák barokk fejlődésébe. Bizonyos helyi színeket, világosabb, józanabb, egyszerűsített architektúrát az építészetben, magyar tárgyakat, főként magyaros külsőségeket a festészetben és szobrászatban kimutathatunk ugyan az emlékeken, de ezek alapján a magyar lélek jellegzetes művészetéről e korban alig-alig beszélhetünk. A barokk-rokoko művészetnek magyar földön fennmaradt emlékeit egészen más körülmény avatja az egyetemes művészettörténet számára is jelentősekké, még pedig az a tény, hogy az itt dolgozó nagy osztrák mesterek közül nem egy éppen magyar földön, magyar mecénás szolgálatában alkotta művészetének legszebb emlékeit. Stílustörténetileg tán a legfontosabbakat is. Elég e részben csak néhány főbb példára utalnunk. J. L. Hildebrand csak nemrég felfedett ráckevei kastélyán s A. Maulbertsch sümegi freskóművén e két mester iskolázottságának, ifjúkori fejlődésének összetevőit kísérhetjük nyomon. A császári ház udvari főépítészének, F. A. Hillebrandtnak működése majdnem teljes egészében Magyarországra esik. Maulbertsch pápai freskóművén a klasszicisztikus ízlés korai kibontakozásának vagyunk tanui, Hefele Menyhért szombathelyi székesegyházában az osztrák klasszicizmus legnemesebb emlékét alkotta meg.

S a nagy mesterek nagy mecénásokra találtak. Esterházy Imre herceg-prímás nyitja meg a sort, aki a XVIII. század huszas-harmincas éveiben tizenkét éven át foglalkoztatja az osztrák barokk legnagyobb szobrászát, Donner Rafaelt. A század ötvenes éveiben Biró Márton, veszprémi püspök, majd Esterházy Károly, a száz-templomépítő egri püspök áldozzák jövedelmeik nagy részét a művészetek pártolására. A hatvanas években építteti Esterházy Fényes Miklós herceg pazar fénnel és pompával Esterházát, a magyar Versailles-t. S mellőzve itt az Erdődyeket, Migazzi kardinálist, Barkóczy primást, Patachich Ádámot s egy sor kisebb műbarátot, a század utolsó évtizedeiben Felsőszepori Szily János, szombathelyi püspök foglalkoztatja az osztrák klasszicizmus nemes ízlésű képviselőjét, Hefele Menyhértet.

E nagyok sorában előkelő hely illeti meg Grassalkovich Antal grófot, akinek gödöllői, hatvani és pozsonyi palotái új stílust jelentenek a magyar palotaépítés történetében, a köztudatban is élő Grassalkovich-stílust: a magyar rokokót.

Gyarakai Grassalkovich Antal egyszerű nyitramegyei nemesi család sarja; 1694-ben született. Jogi tanulmányait a pécsi akadémián végezte, ahol — mint szegény diák — állítólag a ferencendi barátok kegyelemkenyerén élt. Már fiatal ügyvéd korában feltűnt nagy jogi tudományával, különösen a kath. egyházi jogi ügyek védelmében. Alig huszonhárom éves korában már kinstári ügyész Budán, majd a királyi ügyek igazgatója s 1727-ben a neoquistica commissio elnöke lesz. Mint ilyen, veti meg alapját roppant vagyonának, egyes elszórt adatokból következtetve nem mindig a legegyszerűsített úton. Udvari szolgálataiért III. Károly 1732-ben bárói rangra emeli. A pozsonyi „vitam et sanguinem“ országgyűlésen különcskép

magára vonja a királynő figyelmét: 1743-ban gróf, 1748-ban a m. kir. udvari kamara elnöke lesz, majd koronaőr, belső titkos tanácsos, több vármegye örökös főispánja, főlovászmester s 1767-ben a Szent István-rend nagykeresztese.

Rangjának emelkedésével együtt jár vagyonának gyarapodása. És az egykori szegény diák most már vagyonának s udvari méltóságának megfelelő fényben és pompában él s amint a negyvenes évek elején megszerzi Gödöllőt, az itt emelt kastéllyal megkezdi nagyarányú építkezéseit is. A gödöllői kastély állandó tartózkodási helye lesz; innen intézi a magyar kamara ügyeit, itt fogadja nagy pompával 1751-ben a királynő látogatását.

Ettől kezdve építő tevékenysége mind nagyobb arányokat ölt: valószínűs szerencsés szenvedélyévé, éltető elemévé válik. A benyújtott tervek gondosan tanulmányozza, saját kezével veti papírra részletes rendelkezéseit. Ő a lelke és mozgója a budai királyi vár építésének, az ő kezdeményezésére épül Martinelli tervei szerint 1753–56-ig a pozsonyi kamara új palotája. Gödöllő után, amelynek építése az eddigi adatok szerint 1744–50 közé tehető, az ötvenes évek közepén megépítteti a hatvani kastélyt, majd 1760-ban és a rákövetkező esztendőekben pozsonyi palotáját. Ezen kívül egyéb birtokain még négy kisebb kastélyt emeltet s az isaszegi plébánia évkönyvének adatai és röviddel halála előtt sajátkezűleg összeírt kimutatása szerint az uradalmihoz tartozó községekben nem kevesebb, mint harminchárom templomot építtetett avagy renováltatott. S különös, szimbolikus véletlene a sorsnak: a nagy műpártolót a hagyomány szerint 1771 december 1-én éppen akkor éri a váratlan halál, mikor a Csömör községben felállítandó Nep. Sz. János szobrának tervrajzával foglalkozott.

Építkezései között kétségtelenül gödöllői, hatvani és pozsonyi palotája a legjelentősebbek. Sajnos, a rájuk vonatkozó eddigi irodalom néhány nagyjából jelzett adatnál alig nyújt egyebet s az újabb levéltári kutatás sem járt eddig kellő szerencsével. Bár a Grassalkovichok fennmaradt levéltára, amely jelenleg rokonai ágon a gróf Khuen-Héderváry-család birtokában van, mintegy háromszáz darab tervrajzot őriz, a hozzájuk tartozó írott források mindmáig nem kerültek napfényre. Maguk a tervek is túlnyomó részben jelzés nélküliek; közelebbi meghatározásuk a további kutatások során lesz lehetséges. Vannak közöttük palotatervek, amelyek nagy részük kivételre sem került, templomok és kápolnák rajzai, oltárok, szobrok és emlékművek vázlatai, rokokó és empire kályhák, pazar pompájú belső dekorációk a rokokó kastélyok ünnepi termeihez, színházi díszletek, freskóvázlatok, sőt még porcellánfestési minták is. De írott források nélkül, stíluskritikai egybevetésekre kínáló emléktanagtól elszakadva ez építkezések történetét, körülményeit s a foglalkoztatott mesterek személyét a kutatás előtt majdnem teljes homály fedi.

A három palota külső története nagyjából ismeretes. A gödöllői kastély építését 1744-ben kezdték; házi kápolnáját 1750-ben szentelte fel gróf Althan Károly, váci püspök. A gróf unokája, III. Antal herceg, neje, Esterházy Leopoldina kívánságára átalakíttatja a nagyszerű francia parkot a XIX. század elején divatozó romantikus angol kertté, 1837-ben pedig újjáépítteti Hild Józseffel a házi kápolna kupoláját. Antal herceg halála után a kastély az uradalommal együtt a Viczay grófok birtokába került, 1851-ben Sina György báró, 1864-ben pedig egy belga bank tulajdonába ment át, míg

végre 1867-ben a kincstár vásárolta meg az uralkodó nyári kastélyául s törvényben iktatta a magyar királyi koronajavak állományába.

A hatvani kastély építését az eddigi irodalmi adatok az első herceg korába, a XVIII. század utolsó évtizedeire teszik. Ellene szól ez adatoknak a Gödöllővel s a pozsonyi palotával való feltűnő stílusrokonság, amely a palotát közvetlenül ezek körébe utalja. A Grassalkovich-levéltárban pedig fennmaradt a palota Atlaszos, erkélyes főkapujának tervrajza, amelyet Grassalkovich Antal gróf 1754-ben sajátkezűleg approbált s megépítésére az ismeretlen mesterrel kétszáz forintban szerződést is kötött. Eszerint a hatvani palota építése az 1750-es évek közepére tehető. A lefolyt másfél évszázad alatt többször cserélt gazdát s jelenleg a báró Hatvani-Deutsch-család birtokában van.

A pozsonyi palota a három közül a legfiatalabb; hiszen a grófnak a kamara új palotájában külön lakosztálya is volt. Építését a kutatás 1760-ra s a rákövetkező esztendőkre teszi. Az 1890-es évek óta Frigyes főhercegé.

E három palotát lényeges és szembetűnő stílusbeli sajátosságok kapcsolják együvé, amelyek révén Grassalkovich építkezései XVIII. századi építészetünk történetében egy különleges palotatípus képviselői. Nagyobb kert avagy park közepén épült egyemeletes paloták ezek: a gödöllői kettős kupolájával s rövidebb frontjával kissé tömöttebb, nyomottabb, a pozsonyi kényelmes, széles, festői elrendezésű. Mindkettő homlokzata hármas osztatú, letompított sarkú, enyhén az előtérbe dagadó középső risalittal, melyben a széles erkély alatti főbejáró s az emeleten három félköríves óriás ablak nyílik, s amelyet háromszögű, avagy törtvonalú oromfal koronáz. Befedése: a pozsonyin a tipikusabb Mansard-pavillon, a gödöllőin kettős kupola. A sávosan tagolt földszinten nyugvó homlokzat két szárnyát sarokrisalit hangsúlyozza, a gödöllőin három, a pozsonyin öt ablaktengellyel s Mansard-tetős, attikás pavillonnal. A közép- és sarokrisalitok közti homlokzatrész a gödöllőin négy, a pozsonyin hat ablaktengelyes; a sarokrisalitokat óriáspilaszterek tagolják.

A hatvani palota méreteiben s elrendezésében e kettő közé esik. Ugyanaz a háromablakos, Mansard-pavillonos és oromfalas középső risalit, hasonlóan tagolt szárnyak, csupán a sarokrisalitok maradtak el. Helyettük azonban az oldalszárnyak nyole-nyole tengelyesek.

A paloták belső termeiben feltárult a rokokó minden fénye és pompája. Fehér avagy színes márvánnyal burkolt falak, gazdagon aranyozott, szélszéles stucco-ornamentika, másutt korai empire-ba hajló, színes mitológikus ábrázolások, allegorikus freskók a gödöllői fürdőteremben, kupolakép a pozsonyi házi kápolnában, szobrok a lépcsőházban. A gróf itt semmi áldozattól sem riadt vissza. Saját feljegyzései szerint gödöllői palotája egymaga háromszázezer pengő forintjába került, a birtokáról előteremthető anyagokon kívül.

Ki volt e paloták mestere? Kinek köszönheti a XVIII. századi magyar építőművészet a Grassalkovich-stílust? E kérdésre — egykorú írott források híján — ma még csak találgatással felelhetünk. Az elszórt irodalmi adatok s az eddigi legkomolyabb tudományos kutatás egyaránt a magyar kamara főépítésében, Hillebrandtban keresik a pozsonyi palota mesterét s a feltűnő stílusrokonságnál fogva hajlandók Gödöllőt is neki tulajdonítani. Csakhogy a hagyomány, amelyre támaszkodnak, megbízhatatlan, a stíluskritikai megállapítást pedig oly művekkel való egybevetésből vonják le, amelyek hiteles-

sége Hillebrandt oeuvrejében korántsincs véglegesen tisztázva. Kézenfekvő volna a következtetés, hogy a kamara elnöke a kamara főépítészével építtesse pozsonyi palotáját, de ha igaz, hogy Gödöllő 1744–50 közt épült, úgy Hillebrandtnak a magyar kamarához 1757-ben benyújtott kérvényében a mester szerzősége ellen erős negatív bizonyítékot nyerünk. Kérvényében ugyanis részletesen felsorolja, hol és mit dolgozott 1757-ig, de egy szóval sem emlékezik meg Grassalkovich szolgálatában kifejtett korábbi működéséről, ami pedig — a gróf további pártfogását keresve — csak természetes volna. Igaz viszont, hogy egy 1771-ből fennmaradt levelében, amelyet valószínűleg Grassalkovich-hoz intéz, „Ihro k. k. Lustschlösser Hofarchitekt“-nek mondja magát. E gyér adatok tehát részben mellette, részben ellene szólnak; a stíluskritikai következtetésnek csak Hillebrandt néhány egykorú művének hiteles meghatározása szolgálhatna biztos alapul. De hogy a mester a kamara elnökével hivatalos állásán kívül is összeköttetésben állt, ezt a Grassalkovich-levéltárban fennmaradt néhány kétségtelen hitelű tervrajza is bizonyítja. E kérdés eldöntése tehát további kutatásokra vár.

Ugyancsak a pozsonyi palotával kapcsolatban egy másik név is felmerült. Egy vele foglalkozó cikk névtelen írója ismeretlen forrás nyomán tudni véli, hogy a pozsonyi palota „a híres Pellegrini építész“ tervei szerint épült. Kissé meglepő ez adat, minthogy a Pellegriniek családjából e korban jelentős építész eddig nem ismerünk. De hogy a név nem egészen légbőlkapott s hogy Grassalkovich a Pellegriniekkel tényleg összeköttetésben is állt, bizonyítják a levéltárban fennmaradt s Giulio Pellegrini triezsti mestertől származó rajzok. Nem palotatervek ezek, de néhány romantikus, festői remetek tervei — talán éppen az első besnyői kapucinus atyák számára —, amelyek felfogásban, rajztechnikában, festőiségben Piranesi metszeteivel mutatnak némi rokonságot.

S végül bizonyos történeti adatok és stílusbeli összefüggések nyomán egy harmadik mesterre is lehetne — nagy valószínűséggel — következtetni, de a reá vonatkozó megfigyeléseket legyen szabad egyelőre mellőznöm.

Bárki is volt e paloták tervező mestere, benne a jövő kutatás XVIII. századi építészetünk egyik jelentős mesterét fogja műveiből rekonstruálni.

Még egy negyedik jelentékeny emlék fűződik Grassalkovich nevéhez, a Hatvani-utcában fennállott pesti palota, a főváros barokk építészetének egyik legszebb emléke, amely a modern utcarendezésnek áldozatul esett. Stílusban teljesen elüt a megelőzőktől, mestere ismeretlen, építésének közelebbi időpontja sem határozható meg.

A többiekre nézve csak néhány futó megjegyzést. A pozsonyi palota lépcsőházának szobrait hajlandó a kutatás Donner Rafaelnek tulajdonítani, a házi kápolna festett kupoláját Antonio Galli Bibiena-nak. Mindkét megállapítás — már csak kronológiailag is — erős revízióra szorul. A mária-besnyői templom és kolostor alaprajzi tervei szintén fennmaradtak. A szerényebb igényű emlék építője legnagyobb valószínűség szerint Gföller Jakob, gödöllői kamarai építőmesterben keresendő, aki egyebütt is dolgozott a gróf szolgálatában. Készített számára Antonio Galli Bibiena művészetére s a bécsi Althan-palota kerti pavillonjára emlékeztető pazar architekturájú kulisszaterveket Biedermann József akadémiai festő, sőt fennmaradt a rajzok között — már a hereg korából, 1788-ból — Pollak Leopoldo olasz építésznek, a pármiai akadémia tagjának egy klasszicisztikus ízü palotaterve is.

A harminchárom falusi templom közül, mellőzve itt a csömörít, kerepesit, debrőit, hatvanit, tótfalusit s egy egész sort, legyen elég a soroksárit említenünk, amelyet idézett összeállításában maga is „Ecclesia solennis”-nek nevez s amelynek tervrajzát 1758-ban approbálta.

A templomokat gazdagon ellátta felszerelési tárgyakkal, képekkel, ruhákkal, egyházi szerekkel, első helyen éppen gödöllői házi kápolnáját. Ennek ezüstlemezekkel bevont, egykori drága tabernáculuma *állítólag* még a XVII. század második felében készült Bambergben III. Ferdinánd özvegyének, Eleonóra császárnőnek rendelésére. Akkor nem került átvételre s ismeretlen mestere örököseitől később a gróf szerezte meg. Az első Grassalkovichnak a kápolna oratóriumában levő mozaikarékepe állítólag velencei munka.

Külföldi mestereken kívül hazai építőket, kőfaragókat és szobrászokat is foglalkoztatott. A falvaiban felállított emlékművek s a gödöllői parkban levő kőszobrok legnagyobb része minden valószínűség szerint hazai kőfaragó szobrászok vésője alól került ki. Néhány vázlatrajz ezekhez is fennmaradt, de mestereik ma még ismeretlenek.

Utódai kevéssel gyarapították az apa megkezdett munkáját. Néhány jelentéktelen építkezésen kívül fiára maradt a Korabinskytól is emlegetett pozsonyi városi ház építése, amely a fennmaradt költségkimutatás szerint 1769—1774-re tehető; továbbá a Gödöllő közelében megkezdett kálvária befejezése. III. Antal építő tevékenységét a megelőzőkben már érintettük.

S ezzel végére értünk e vázlatos ismertetésnek. Befejezésül még csak annyit jegyzünk meg, hogy ami e templomban művészileg legértékesebb, Grassalkovich Antal márványszarkofágja, a lángeszű Donner Rafael hagyományain és Moll Balthasar művészetén nevelődött Dorfmeister műve nem az utódok áldozatkészségéből készült. A nagy műpártolónak, a vallásos lelkű főúrnak e szarkofágban legjobb barátja, Migazzi kardinális állíttatott 1781-ben méltó emléket.

Kapossy János.